

Angst portretteren

Jacob Voorthuis

Met het Engelse woord ‘tweaking’ wordt een verre van simpel geheel aan handelingen en gebaren aangeduid. De *Oxford English Dictionary* geeft een betrekkelijk eenvoudige definitie: ‘vastpakken en abrupt trekken met een draaiende beweging’. Deze definitie wordt geïllustreerd met een treffend voorbeeld: ‘aan de neus trekken ten teken van minachting’. Daar verliest het woord zijn onschuld: in de mogelijkheid van minachting. Bij mij roept ‘tweaking’ het beeld op van een ervaren gastvrouw die met een doordringende, militaire blik haar woonkamer inspecteert, nog even afstof en de gordijnen en de dure, luxueuze sofa rechtrekt voordat ze gaat opendoen voor haar visite. Een derde betekenis betreft de kleine maar trefzekere bijstellingen aan de indrukwekkende knoppenwinkel van een mengpaneel in een studio, bij de afronding van een plaatopname. Alledrie de betekenissen spelen een impliciete en stilzwijgende rol in dit artikel, dat een verkenning is van de theoretische omgeving van angst.

Dit deel heeft een tweeledige doelstelling. In de eerste plaats is het een poging het begrip ‘angst’ als ogenschijnlijk welomschreven en vanzelfsprekende praxis te ondermijnen. Ten tweede wil ik kijken naar de idee van domesticering van de ruimte. In relatie tot angst is er een scherpe opmerking van Cedric Price die ter harte genomen dient te worden: ‘Het is van essentieel belang te weten waar géén architectuur nodig is.’ De poging een zachte in plaats van een harde architectuur te ontwerpen zou wel eens een goede strategie kunnen zijn ten aanzien van het aangaan van de uitdaging van de eenentwintigste eeuwse angst. De vraag is of een eindproduct in de vorm een gebouw of een stedelijk ensemble het antwoord is op de problematiek van de angst en of we niet juist vraagtekens moeten plaatsen bij de vooronderstellingen van die angst en of het niet voldoende is om de openbare ruimte te reorganiseren via interventies die enkel ten doel hebben de mensen bewust te maken van zichzelf en hoe ze over dingen denken. Hier betreden we eigenlijk het terrein van de kunst. In een project van de groep Shine hebben ze ervoor gekozen een prettig vertrouwde, zij het muurloze woonkamer over te planten naar de maar al te vertrouwde ruimte van de moderne vervreemding. Zo is hun nagebouwde woonkamer zowel een existentiële, absurdistische daad als een gebaar met een duidelijk politiek doel: het (her)domesticeren van de moderne grootsheid. Ze hopen dat de ongerijmdheid van deze transplantatie ons aanzet tot herbezinning op de stedelijke ruimtes en onze voorspelbare reacties daarop. Het idee van het domesticeren van de openbare ruimte is een natuurlijke. Wellicht het onderzoeken waard. Is de tweak het antwoord op de angst? Moeten we van elke (problematische) straat een woonkamer maken?

Het concept van de straat als een stedelijke woonkamer is natuurlijk niet nieuw. Walter Benjamin heeft al de idee verkend van de publieke ruimte als binnenruimte en de straat als woonkamer. Louis Kahn heeft de straat omschreven als een ‘kamer bij consensus’. Aldo van Eyck wilde dat de stad een huis werd en vice versa. Mensen die in een wat milder klimaat leven dan het Nederlandse brengen het concept van de straat als woonkamer al sinds onheuglijke tijden in de praktijk, sinds de aanleg van de eerste straat, wellicht in Khirokitia op Cyprus. In een recenter verleden plaatste Koolhaas een muurloze woonkamer in de grote lege agora van zijn conferentiecentrum. Mies, Philip Johnson en Shigeru Ban hebben de muurloosheid in hun huizen onderzocht en daarmee uitgenodigd tot eenzelfde confrontatie met de buitenwereld. De ontwerpers van een modern nomadenbestaan hebben vaak gespeeld met de eigenaardige intimiteit van huiselijk geluk in een *unheimliche* omgeving; Archigram en Superstudio zijn daarvan sterke voorbeelden uit de jaren zestig. Het antwoord van de strategie van de kunstenaarsgroep Shine op zich is dus misschien niet zo nieuw, maar wat wel nieuw is, is zowel de vraag als de context waarin het antwoord wordt gegeven. Daaraan ontleent het project van Shine zijn eigenheid, en daarin ontwaakt een strategie die serieus te nemen is. De open, muurloze stedelijke woonkamer (het project werd uitgevoerd in 2005 in Rotterdam) is speciaal in het leven geroepen om iets te doen met ruimtes die door angst besmet zijn geraakt.

De wereld is veranderd. Niet alleen de voormalige koloniën, maar ook de Europese landen voelen nu steeds scherper wat het betekent als culturele interactie beperkt blijft tot etnische en religieuze tolerantie, en zich niet uit in positieve nieuwsgierigheid naar en plezier in elkaar. De problemen van een vaak unilateraal multiculturalisme, waarbij de ene persoon de andere tolereert en de ander die ene niet, spelen zich bij iedereen om de hoek af. Een van de vele producten van deze interne mislukking is de opkomst van de grootste mediaster aller tijden: de zelfvernietigende terrorist, die met zijn altruïstische daden van destructie en moord uit naam van zijn armzalige zaak de laatste restanten heeft gesloopt van dat maatschappelijke simulacrum, de morele grens. Tegelijkertijd worden we ruw

geconfronteerd met de paradox van onze overgeciviliseerde samenleving. Vanuit ons verlichte sentiment, niet in de laatste plaats gevormd door de pedagogie van Jean-Jacques Rousseau, hebben we getracht van onze kinderen nobele wilden te maken: zelfstandige jongvolwassenen, zelfverzekerd, vol interesse en initiatief, mensen die op natuurlijke wijze kunnen leren van de natuur en het natuurlijke. We hebben daarbij behoorlijk wat succes gehad. Het resultaat wordt echter gecompliceerd door een groot aantal nobelen die eerder tot het wilde geneigd zijn, die vol verwarrende hormonen zitten en zich op het macho-model richten als ze zich een imago willen aanmeten en hun verlangen naar respect willen bevredigen. Uit dezelfde proto-urbane omstandigheden komen bendes jonge en oude drugsverslaafden, die het zoeken naar een ideaal hebben opgegeven en in hun trieste, nomadische bestaan leven van liefdadigheid en diefstal. Die prijs willen we in ons steeds hardvochtiger wordende publieke klimaat niet meer betalen.

De cirkel is bijna rond: onze superbeschaving is tegelijkertijd een superbarbarij waarvan de vormen en leefregels geleidelijk aan duidelijk worden. De twee verenigbare tegendelen – de toename van wild, ongetemd gedrag en de verlichte geest die dit gedrag heeft toegestaan en er de weg voor heeft geplaveid – hebben tezamen een nieuwe overgevoeligheid voor angst gecreëerd. De verlichten zijn nog altijd niet bereid hun visie op de utopische barbaar los te laten en de wilden genieten van hun wildheid. Hierdoor zijn twee bewegingen ontstaan. Enerzijds is er een steeds verlammerende beveiligingstechnologie ontwikkeld, anderzijds is een boerse sekte van militaristische en eigenmachtige schoonmakers opgestaan die ‘het recht in eigen hand neemt’. Er is alle kans dat deze spiraal van de verlichte wildernis uitgroeit tot een drama van etnisch ressentiment, inclusief de aan het milieu van de voetbalsupporters verwante loyaliteiten en esthetisch gemotiveerd geweld. Dit alles tegen de achtergrond van een stedelijk landschap gevormd door de criteria van efficiënte logistiek, schaalvergroting en economisch volume. Zo is een moderne grootsheid ontstaan van een schaalloze, grof geweven infrastructuur met een veelheid aan duistere, schimmige, lege plekken.

In deze context is het nodig een subtiele fijnafstemmingen uit te voeren op de openbare ruimte. Het product van de moderne economie, het landschap van de logistiek moet niet worden uitgewist en terug gebracht naar een mythisch vroeger, maar we moeten ons ertegen wapenen, niet met haat en nijd, maar door het als het ware te overstijgen. We willen de stad fijn afstemmen en onze geest ook, terug naar Aristoteles’ prachtige definitie van de stad als ‘een plaats waar het prettig toeven is’, niet via een beroep op ons conservatisme en onze geconditioneerde houding tegenover alles wat ons als onbekend vertrouwd is, en ook niet door het moderne uit te wissen en te vervangen door het sentiment, maar door het prettig vertrouwde van het huiselijke onder te brengen in de al even vertrouwde omgeving van het onbekende.

Angst is in zoverre een merkwaardig begrip dat het meer dan enig ander woord wordt bepaald door de blinde parameters van cultureel en wellicht biologisch vooroordeel. Het zou nuttig te zijn om angst eens niet te definiëren in termen van het scala aan mogelijke angsten en fobieën, zoals agora-, claustro- en asymmetrofobie. Evenmin hoeven we het theater van de verdringing en de metafysische psychologie van Freud erbij te halen. Wat we wel moeten doen is kijken naar angst als praxis, niet als gevoel maar als activiteit. Om angst in pragmatische zin te kunnen definiëren, moeten we een idee hebben van wat bange mensen doen. Angst als activiteit is te vergelijken met de aristotelische *theoria*, een soort oefening waarbij iemands beeld en kennis van de wereld bewust naar buiten worden gebracht, overdacht en gerepeteerd en in hun interne structuur onderworpen aan rigoureuze kritiek. Zo bezien is angst, opgevat als een dialectische activiteit in reactie op een vloed aan beelden en affecten in de geest, een daad van voortdurende portrettering. Beweging en angst zijn complementair, zelfs als die beweging alleen als wens bestaat. Angst is een daad van portrettering: modaliteiten krijgen concreet vorm in provisorisch voorbereide reacties op het vertrouwde landschap van de angst dat zich onderweg aan ons openbaart. Het object van de angst wordt steeds opnieuw geschilderd; het is als de *Mona Lisa* die voortdurend wordt bijgewerkt en geherinterpreteerd: nu eens als het portret van een doorsnee huisvrouw, dan weer als een mogelijk portret van Leonardo zelf... Angst is een portret dat voortdurend wordt bijgewerkt tot het moment dat de kunstenaar sterft. Het is onderdeel van zijn erfenis; in de lijnen van zijn gezicht laat hij het meest complete portret van zijn angsten na. Dit portret is niet alleen een instrument van zelfopenbaring, het is ook magisch in de klassieke zin volgens Collingwood. Iemands angstportret is geen neutraal product; het is primair iets wat handig is in het gebruik, althans het gedrag. Het creëert mogelijke situaties in de geest en bereidt passende gebaren en handelingen voor. De persoon die door de stad loopt, beweegt zich door een stadsgalerie waar zijn geestelijke portretten te zien zijn. Zo'n portret kan louter mythe zijn of het zou de realiteit kunnen verbeelden, maar het is altijd virtueel in de zin dat het altijd een beeld is van een geconstrueerde mogelijkheid; een denkbeeldig monster dat via de onbegrensde wereld van het mogelijke zowel verbonden is met de werkelijkheid als met de fantasie.

Net als de persoonlijke wetshandhaving is angst een uitzonderlijk krachtige generator van het gebruik en de vorm van de stad, juist vanwege dit voortdurend levensecht of fantastisch portretteren. Het mogelijke maakt liever geen al te rigide onderscheid tussen fantasie en werkelijkheid. Dit portretteren mag dan een hoogst individuele daad zijn, het heeft wel het vermogen de stad vorm te geven. De stad is een product van individuele bewegingen, vermenigvuldigd met de aantallen en de verlangens van zijn inwoners. Dit creëert binnen de begrenzings van het dagelijks leven patronen van gebruik en ontwijking, die op hun beurt de kunst van het stellen van politieke prioriteiten bepalen en zodoende de ontworpen stedelijke vorm.

Stel u nu voor dat het prettig vertrouwde, bijvoorbeeld een nagebouwde woonkamer, wordt overgeplaat naar het domein van het onbekende. De muren van dit ongerijmd schijnbeeld worden slechts aangegeven door lijnen op de grond. Zo worden de niet-bestaande muren overweldigende uitzichten op de angstaanjagende, grauwe achtergrond van de moderne logistieke en infrastructurele grootsheid, ongeveer zoals de muren van de Sala dei giganti van Giambattista Bologna in het Palazzo del Te in Mantua: ruimte die wordt vervormd door het overweldigende panorama van de vernietiging. De non-muren van de nagebouwde woonkamer zijn complete cinematografische fresco's van een sombere achtergrond, waarop de bezoeker op zijn gemak zijn eigen persoonlijke portretten kan projecteren van het mogelijke. De muren zijn virtuele afscheidingen, niet fysiek maar cinematografisch. Ze definiëren een voorwaardelijke ruimte, een ruimte vol oncontroleerbare mogelijkheden. De woonkamer als nabootsing van de veilige thuishaven, met de voorwerpen van een vredige huiselijkheid, maar met een gepast gevoel van ongerijmdheid, zodat hij niets van het bijbehorende comfort te bieden heeft.

De televisie speelt een subversieve rol die niet zonder ironie is en de ruimtelijke en conceptuele omkering van de woonkamer completeert. Televisie is de hoofdverdachte van de postmoderne conditie: het echte leven volgt de media. De televisie wordt gebruikt zoals ze het best lijkt te werken, namelijk voor het promoten en verspreiden van de cultuur van overgevoeligheid voor de buitenwereld en het aanmoedigen van een passieve reactie daarop. De televisie is de angstaanjagende cinematografische non-muur waarmee de mens in aanraking komt met al zijn vele angsten en dromen, die in de verveling van het dagelijkse veelal ontbreken.

Het valt moeilijk te voorspellen of de tweak, waarbij we de openbare ruimte domesticeren, zijn heroïsche doelstelling zou bereiken. Ik denk eerder dat we het stedelijk bewustzijn zo moeten afstemmen dat we leren leven met de moderne grootsheid. We zullen niet slagen in onze moedige maar geheel corrumperende opzet de ruimte overal te domesticeren, besmet als deze ruimtes zijn door gebeurtenissen en lokale mythen. De verhuiselijke openbare ruimte zal het al te menselijke antiverlangen naar blinde vernietiging alleen maar zal verergeren. Misschien is dat niet zo erg, maar wel zonde van al die moeite. Terwijl we ook hadden kunnen leren hoe we onze houding kunnen aanpassen om de moderniteit genereuser te bejegenen. Tenslotte denken we dat angst goed is. Angst wordt vaak aangemoedigd. Het doemdenken wordt door verschillende Cassandra's als middel gebruikt tot een onbestemde verbetering van iets wat niet noodzakelijk stuk is. Misschien is alles mooi te vinden. Natuurlijk is de mogelijkheid van geweld altijd reëel, en geweld is altijd slecht. Maar misschien is het goed de mogelijkheid tot geweld in retorisch gelijksoortige ruimtes een plaats te geven. Dan weten we tenminste waar het zich kan bevinden. In elk geval is de daad van domesticering op zijn best dubbelzinnig. Domesticering is een ambivalente vorm van evolutionaire vooruitgang, omdat ze bij elke binaire tegenstelling systematisch kiest voor de fragiele component: man/vrouw, wild/tam, ruw/zachtaardig, enzovoort, en leidt tot een uitzonderlijke onderworpenheid, waarvan het meest sprekende voorbeeld, zeker binnen de Nederlands context, wordt gevormd door de tragedie van de koe met de grote uier. De koe heeft veel moeten opofferen om zich van een veilig onderkomen te verzekeren, zelfs, paradoxaal genoeg, de hoop op een vredige oude dag. De domesticering van wilde plaatsen zal een monsterlijke vrucht dragen, misschien zelfs onverschilligheid.